

ISTOČNA INDUSTRIJSKA ZONA U RIJECI

Golemi i većinom napušteni industrijski pogoni

PRIPREMILI

Branko Nadilo i Krešimir Regan

Rječina je bila presudna za nastanak grada na svom ušću i za njegovu vodoopskrbu, ali i za snažan industrijski razvoj jer su se na obalama od pamtivijeka razvijali svakojaki proizvodni sadržaji

Rijeka je tijekom 19. i 20. st., s usponima i padovima, bila najjače industrijsko središte na području današnje Hrvatske. To duguje svome zemljopisnom položaju i dobroj prometnoj povezanosti sa zaleđem, ali i neobičnoj političkoj sudbini. No mnogo toga duguje Rječini uz čije je ušće uostalom i nastala.

Rječina (tal. Fiumara) neobična je rječica duga 17,3 km (prema nekim je izvorima i duža), a izvire na 326 m n.v. ispod strme litice brda Kičelj, iznad Kukuljana u Općini Jelenje. Prije je izvirala ispod susjednog vrha Podjavorja koji je 1880.

zatrpan u potresu pokraj Klane. Najveći su joj pritoci bujični potoci Sučica, Lužac, Zala, Zahumčica, Golubinka i Borovščica koji su veći dio godine suhi. Rječina inače protječe uskim kanjonom i u more utječe naplavnim ušćem u Rijeci, a ima obilje vode u proljeće i jesen, dok ljeti gotovo presušuje. Ušće je Rječine nekad služilo kao luka i krajem 19. st. prokopano je novo korito, a staro je posve odvojeno od riječnog toka i pretvoreno u tzv. Mrtvi kanal (dug 530 m) koji služi za čamce i brodice. Taj je kanal (zapravo njegova zapadna obala) u prošlosti bio granica

između ondašnje Jugoslavije i Italije. Danas je lijeva obala dio riječkoga lučkog kompleksa (kontejnerski terminal Brajdica). Pokraj sela Valiči 1968. izgrađena je brana za HE-u *Rijeka* (36,8 MW), a u Martinovu Selu obnovljen je tzv. Gašparov mlin.

Nazive Riečina i Rieka počeli su 1848. pisati službenici bana Jelačića, a bilo je to u doba kada se Splitu nametao naziv Spljet,

Nazivi rječito svjedoče o sudbini cijelog područja, ali i grada. Naime izraz je Rječina (ponegdje i Riječina) nastao tek 1848. kad su službenici bana Jelačića počeli pisati Riečina i Rieka umjesto Re-

Riječka luka i dio industrijskog područja oko Rječine

čina i Reka, kako su ih nazivali Kastavci i stanovnici od Orehovice do Kostrene, ili Ričina i Rika, kako su ih zvali Grobničani. Bilo je to u doba kada se Splitu nametao naziv Spljet. Ipak, novi se izrazi nisu često koristili (čak ni u leksikonima) sve do 1947. kada se dolaskom novih stanovnika slika grada demografski izmijenila i ijekavica počela snažno poticati. Da zbrka bude još veća, treba reći da su dotad Rijeka i Rječina u ispravama imale službene talijanske nazive Fiume i Fiumara ili Fiumera, a izgovaralo se (ponegdje i pisalo) Fjume i Fjumara ili Fjumera. Do promjene je došlo gotovo spontano i potpuno, unatoč tome što zemljopisna znanost od početka 19. st., ponajviše zaslugom slavnog putopisca i geografa Alexandra von Humboldta, inzistira da se toponimi pišu onako kako ih izgovara domaće stanovništvo. Rječina je dakle bila presudna za nastanak grada na svom ušću i za njegovu vodoopskrbu, ali i za njegov snažni industrijski razvoj. Naime uz obale su Rječine izgrađene brojne mlinice, a u 19. st. bilo ih je čak 27.

Prometne povezivanje i mlin u Žaklju

Prve su ceste koje su planski povezivale Rijeku s Karlovcem i dolinom Save preko Gorskog kotara bile *Karolina*, nazvana po caru Karlu VI., iz 18. st. i *Lujzijana*, nazvana po Mariji Lujzi, kćeri cara Franje I., s početka 19. st. *Karolina* je 1725., kada se počela graditi, bila prva planinska cesta s kamenom podlogom na području Hrvatske. Trasirao ju je i gradio Matija Antun Weiss, carski potpukovnik i zemaljski vrhovni inženjer tzv. Unutarnje Austrije. Duga je 108 km, a povezuje Karlovac s Bakrom te prolazi kroz Novigrad na Dobri, Bosiljevo, Osojnik, Vrbovsko, Ravnu Goru, Mrkopalj i Fužine. Vjerojatno je dovršena 1737., a njezini se ostaci mogu pronaći duž cijele trase, čak i u Rijeci, gdje na Sušaku, u predjelu Piramida, stoji spomenik s natpisom: *Finis Karolina*. Na istom je mjestu obilježen početak još jedne ceste, zvane *Dorothea* po supruzi nadvojvode Josipa, izgrađena 1833. radi povezivanja Rijeke s lazaretom koji je te godine otvoren u uvali Martinšćica.

Budući da početkom 19. st. *Karolinška* cesta nije mogla zadovoljiti sve trgovinske i gospodarske potrebe, počela se graditi *Lujzijana*, a projektant i glavni graditelj bio je podmaršal i barun Josip Filip Vukasović. Njezina trasa iz Rijeke prolazi kanjonom Rječine uz Trsatsko brdo, a nastavlja se preko Grobničkog polja, Kamenjaka, Gornjeg Jelenja, Lokava, Delnica, Skrada, Stubice, Severina na Kupi, Netrećica i Stativa do Karlovca. Ukupno je duga 134 km, nagib joj ne prelazi 5,5 %, a širina dozvoljava prometovanje svih vrsta vozila. *Lujzinska* je cesta puštena u promet 1811., a u cijeloj je ondašnjoj monarhiji prepoznata kao veliko graditeljsko dostignuće, osobito dio trase od Rijeke do Orehovice gdje su izvedeni neuobičajeno zidani potporni zidovi. Sa Slovenijom, Austrijom i Mađarskom Rijeka je prvu željezničku vezu dobila 1873. puštanjem u promet tzv. *Šentpeterske pruge* (od Sv. Petra ili današnje Pivke u Sloveniji do Rijeke), duge 55,4 km. Gradilo ju je austrijsko Društvo južnih željeznica kao spoj na prugu Beč – Trst, a njome je htjelo preteći Mađarske državne željeznice koje su istodobno gradile prugu izme-

Dio *Karoline* s mostom pokraj Vrbovskog na crtežu M. A. Weissa

Piramida na Sušaku kao mjesto završetka *Karoline*

đu Karlovca i Rijeke, dugu 176,2 km. To su i uspjele nakon četiri mjeseca, pa je tako Rijeka u jednoj godini dobila dvije željezničke pruge, a time je ostvarena i najkraća veza riječke luke s Hrvatskom i Mađarskom.

Međutim treba reći da je pruga Karlovac – Rijeka imala dosta manjkavosti. Zimi je

organizaciju poštanske službe u Austro-Ugarskoj. Osim toga, popela se na 836 m n.v., pa je na 7,5 km zračne udaljenosti od Rijeke još bila na gotovo 800 m visine. To je uzrokovalo velike uzdužne nagibe prema Rijeci kao krajnjoj točki, ali i znatno povećalo troškove prijevoza te smanjilo njezine kapacitete i konkurentnost. Tada

zbog vremenskih prilika sve do 1910. i gradnje zaštitnih zidova promet bio znatno otežan, posebice zbog jake bure i snježnih nanosa. Uostalom, trasa je bila puna zavoja, a bila je i nepotrebno produžena. Naime, nakon što su izgrađena 103 km do Oštarija, gdje je od mora bila udaljena tridesetak kilometara, promijenila je smjer i krenula prema sjeverozapadu zbog eksploatacije velikih šumskih kompleksa u vlasništvu Turn-Taxisa, austrijske velikaške obitelji zaslužne za

je izgrađen i poznati most preko Rječine, a dio je investicijskog zahvata bila i gradnja kolodvorskog kompleksa u Rijeci. Kolodvor je bio u ovlasti ugarskog dijela Dvojne Monarhije, pa je trebala posebna dozvola Ugarskog sabora.

Željeznička je pruga od Karlovca imala dosta manjkavosti jer je bila puna zavoja, a i produžena je prema sjeverozapadu zbog eksploatacije velikih šumskih kompleksa

Valja još dodati da je 1899. izgrađen spiralni željeznički tunel ispod Sušaka, dug 1873 m, kojim je Brajdica povezana s postajom Pećine, a što je poslije Sušaku omogućilo potpunu neovisnost od Rijeke. Budući da je nakon Prvoga svjetskog rata Istra bila pripala Italiji, Slovenija je izgubila najkraću vezu sa Sušakom jer je put preko Karlovca bio gotovo trostruko duži. Za prve je Jugoslavije bilo razrađeno nekoliko inačica spoja s prugom Zagreb – Sušak, a 1937. počela se graditi trasa Černomelj – Vrbovsko. Obavljeno je 30 % radova, ali pruga nikad nije dovršena.

Inače je kraško područje oko Rječine bilo dobro naseljeno i pogodno za razvoj obrta vezanog uz vodnu energiju. S pojačanom manufakturnom proizvodnjom gradili su se mlinovi i pilane te stupe za obradu vune, ali i manji uređaji za ljuštenje pšenice i ječma. Nedugo potom pojavili su se problemi uzrokovani promijenjenim političkim odnosima u Monarhiji. Ugarska je pojačano štitila budimpeštansku mlinску veleindustriju dizanjem nameta na prijevoz, a usporedno je rastao opseg uvoza ruskog i talijanskog žita. Ipak, u riječkim su se mlinovima godišnje mljele velike količine pšenice, a brašno se otpremalo u Istru, Dalmaciju te prema Levantu, Brazilu i Indiji. S velikim mlinovima u Žaklju i Podbanju te Zidancu, uz koji je radila i tvornica tjestenine, Rijeka je bila središte mlinске manufakturne industrije.

Najpoznatiji i najveći bio je mlin u Žaklju, ispod Orehovice. Do 1841. bio je u vlasništvu Luke Matkovića, a nakon prodaje

Gradnja željezničkog mosta preko Rječine u Rijeci

Razglednica mlina u Žaklju s mostom preko Rječine

vlasnici su postali Carlo d'Ottavio Fontana i Marco Pigazzi iz Trsta. Oni su u mlin dosta uložili jer su izgradili branu i kanal te ga povezali mostom preko kanjona i odvojkom do Lujzinske ceste. Suvremeni je mehanizam novog mlina imao osamnaest kamenih kola i u njemu je radilo stotinjak radnika. Žito je stizalo iz Rusije, Rumunjske i Banata, a brašno se, osim na Balkan, izvozilo u Englesku, Francusku, Njemačku, Brazil i SAD. U cijelosti je izgorio 1862. pa ga je kupila tvrtka *Stabilimento commerciale di farine di Fiume* koju je vodio Ignacio Scarpa. Za nekoliko je godina izgrađena dojmpljiva četveroetažna građevina, 90 m duga i 25 m visoka, s unutrašnjom okvirnom konstrukcijom od lijevanog željeza i drva. Uz tu su građevinu izgrađeni trokatna upravna poslovno-stambena zgrada te stambena prizemnica i portirnica.

Mlin je 1894. otišao u stečaj, a na dražbi ga je kupio vlasnik tvornice torpeda Robert Whitehead. Nakon njegove smrti

Ostaci mlina u Žaklju

nasljednici su mlin darovali Gradu Rijeci koji je zgradu dao u najam. Potom je 1918. prodana Ugarskom pivarskom društvu *Kobany* iz Budimpešte za veliku tvornicu piva, ali nakon što su prilazne ceste i zgrade mlina podijeljene između

dvije države, počelo je polagano propadanje toga velikog kompleksa u slikovitom dijelu donjeg toka Rječine. U Drugome svjetskom ratu miniran je most i oštećen cijeli kompleks.

Najpoznatiji je bio mlin u Žaklju, ispod Orehovice, u koji je žito stizalo iz Rusije, Rumunjske i Banata, a brašno se izvozilo u Englesku, Francusku, Njemačku, Brazil i SAD

Sada je mlin u Žaklju u vrlo lošem stanju. Iako se okoliš čisti od raslinja, ostaci građevina nisu zaštićeni i spašeni od daljnjeg propadanja. Izgrađena je šetnica koja od Tvornice papira uz Rječinu vodi do mlinova. Današnjem je šetaču teško povjerovati u to kako je u najboljim danima mlin zapošljavao i do tristo radnika te proizvodio do 250.000 vagona brašna na godinu. Nije bolje završio ni znatno manji mlin u Podbadnju koji je izgrađen u istom razdoblju i čiji se tragovi još samo naziru na lijevoj obali Rječine. Često je bio poplavljen, a stradao je i u požaru i nikad se nije obnavljao.

Riječka tvornica papira

Područje oko Rječine na riječkome području ponekad se naziva gradskom industrijskom kolijevkom, a riječ je zapravo o dvije ulice koje uokviruju rijeku – Vo-

Plan grada i luke Rijeka na crtežu A. Gnamba (tvornica kože gore desno)

dovodnoj i Ružičevoj. Stvarne su granice toga područja ipak nešto šire, a obuhvaćaju prostor koji je s južne strane omeđen Školjićem, sa sjeverne Banskim vratima, s istočne Trsatskim brijegom, a sa zapadne brdom Kalvarija. Industrijskom je razvoju tog područja pogodovala gradnja cesta, ali i činjenica da je 1852. uređen tok Rječine i da se luka nalazila u današnjem Mrtvom kanalu. To je sve približilo mjesto ukrcaja i iskrcaja robe te olakšalo trgovinu i prijevoz morskim putem. Te su prednosti dijelom onemogućila politička uplitanja i učestale izmjene talijanskih, austrijskih, mađarskih i jugoslavenskih vlasti, što je uzrokovalo promjene zakona, propisa i poreza te upropastilo brojna poduzeća. O počecima posredno svjedoče i gradski planovi koji prvi bilježe pojavu gospodarskih sadržaja. Tako je na jednom planu grada i luke iz 1785., koji je izradio poznati riječki urbanist i arhitekt Anton Gnamb, ucrtana i prva tvornica – tvornica kože *Fabrico Pellame* na desnoj obali Rječine.

Ipak, cijelim je obalnim prostorom Rječine, bogatim različitim sadržajima, čak i sada kada ne radi, prevladavao kompleks riječke tvornice papira koji su svi u Rijeci zvali jednostavno Hartera.

Karizmatični utemeljitelj

Za nastanak je te tvornice najzaslužniji jedan poseban čovjek – Andrija Ljudevit Adamić (1766. – 1828.). Često se, u skla-

du s ondašnjim običajima, njegovo ime navodi i u talijaniziranom obliku – Andrea Lodovico Adamich. Nesumnjivo pripada najdostojnijim i najslavnijim građanima Rijeke, grada u kojemu je živio veliki broj velikih i snažnih ličnosti. Bio je trgovac i poduzetnik, projektant i graditelj te poticatelj gospodarskog i kulturnog razvoja, ali i čovjek koji je osobno prijateljevao s mnogim uglednicima te moćnim političarima i vojskovođama.

Nastanak je tvornice papira
potaknuo trgovac, poduzetnik,
projektant i graditelj Andrija
Ljudevit Adamić koji nesumnjivo
pripada najslavnijim građanima
Rijeke

Bio je osnivač i vlasnik brojnih manufakturna (likera, jedara, konopa, papira, stakla...), brodovlasnik te posjednik niza kuća i imanja. Kao graditelj (krajem 18. st. bio je "građevinski kancelist" riječkog gubernija) i organizator kulturnog i društvenog života mnogo je truda i žara uložio u to da Rijeku preobrazi u suvremen grad. Projektirao je velike urbanističke zahvate – gradnju novih ulica i sadnju drvoreda platana. Bio je uključen u projekte koji su omogućivali plovnost Kupe i gradnju Lujzijane, dakle one koji su trebali poboljšati riječku prometnu povezanost sa zaleđem. Vlastitim je sredstvima

Portret Andrije Ljudevita Adamića

izgradio veliko kazalište (1805.) koje je moglo primiti 1600 gledatelja. Osnovao je suvremeni orkestar, dovodio kazališne družine, utemeljio trgovački klub (kasino) i zalagao se za veliki hotel dostojan uglednih poslovnih ljudi i trgovaca. Preuzimao je i prosvjetiteljsku ulogu jer se zalagao za osnivanje manufakture koja će zapošljavati sirotinjske sinove te im dati zanat i škole, ali ih i poučavati u glazbi. Bio je vizionar i čovjek širokih interesa i dosega. Tijekom ratnih napetosti obilazio je sredozemne luke da bi vlastite brodove spasio od zapljene. Često je putovao, a najviše je trgovao s Englezima, ali i svim sredozemnim zemljama, osobito s Francuskom u koju je izvezio drvo za gradnju brodova. Posvuda je imao agente i partnere, a najviše na Malti te u Tunisu i Turskoj. Dio je svojih proizvoda (staklo) izvezio u Srednju Ameriku i Brazil. Kao političar družio se s ondašnjim najvišim državicima i vojskovođama kao što su britanski ministar vikont Robert Stewart Castlereagh, austrijski ministar knez Klemens Wenzel Lothar von Metternich, francuski i austrijski maršali Auguste de Marmont i Laval Nugent, zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac... Bio je vijećnik riječkoga kapetanskog vijeća, predsjednik Trgovačke komore, sudionik riječke delegacije caru (u Veroni, Ljubljani...), vijećnik zajedničkoga ugarsko-hrvatskog sabora u Požunu (današnja Bratislava), a neko vrijeme i konzul Velike Britanije. Bio je čovjek bečkog

Tvornica papira na jednoj slici iz 1880. godine

odgoja i s brojnim europskim vezama, a osim hrvatskog i talijanskog govorio je i poznavao njemački, engleski, francuski i latinski jezik.

Kao uspješan poduzetnik i trgovac imao je velik utjecaj na međunarodne trgovačke i političke odnose, a poticao je razvoj gospodarstva i osnivanje kreditnih banaka. U Požunskom se saboru zalagao za osnivanje velikoga trgovačkog društva za izvoz ugarskih i hrvatskih proizvoda. Još u vrijeme prvih parobroda i vlakova isticao je važnost gradnje željezničkih pruga prema sjeveru i uspostave parobrodarskih veza prema jugu.

Više od 180 godina proizvodnje

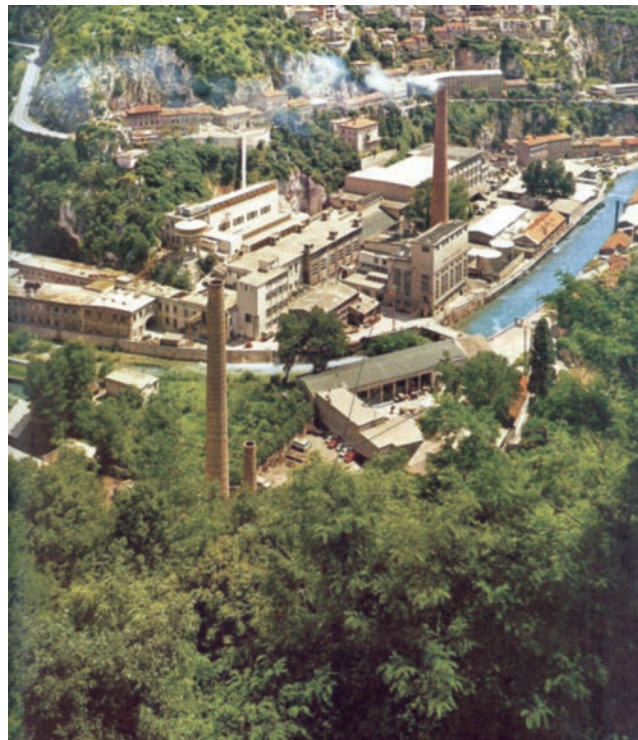
Proizvodnja papira pokrenuta je u doba teških političkih, gospodarskih i socijalnih zbivanja u ondašnjoj Europi koja su Rijeku dovela do potpunoga gospodarskog osiromašenja. U tim je okolnostima trebalo imati i hrabrosti za pokretanje bilo kakve proizvodnje, a toga zaista nije nedostajalo svestranom Adamiću koji je 1821. kupio mlin u Lučicama, u dolini Rječine i preuredio ga za proizvodnju papira te zaposlio 21 radnika. Proizvodnja je papira pokrenuta 1823., a papir se uz pomoć vodene snage proizvodio isključivo od krpa, kudjelje i lana. Već je 1824. Adamić zbog prezauzetosti prodao pogon engleskom industrijalcu Williamu Molineu koji ju je tri godine poslije preprodao engleskim industrijalcima Charlesu Meynieru i Walteru Craftonu Smithu. Novi su vlasni-

ci u tvornicu uložili znatan kapital i omogućili njezin razvoj i modernizaciju. Zahvaljujući tome u Rijeci se proizvodio najkvalitetniji papir koji je nagrađivan na najvećim svjetskim smotrama. Papir se prodavao na svim kontinentima i u ukupno pedesetak zemalja.

Tvornica je bila opremljena najsuvremenijim strojevima za proizvodnju papira u cijeloj Monarhiji, a 1833. u tvornici je instaliran parni stroj, prvi na jugoistoku Europe. Uspon se nastavio nakon 1838. kada se tvornici pridružio francuski stručnjak, organizator i tehnički inovator Eugene Frémont koji je bio njezin tehnički direktor punih 48 godina. Potom se 1841. tvornici priključio Henry Meynier, nećak Charlesa Meyniera koji je u njoj djelovao punih 70 godina.

Tvornica papira uspješno je poslovala sve do 1991. kada je bila na drugom mjestu po proizvodnji papira u Europi zapošljavala čak 1150 radnika

Tvornica je uspješno prevladala veliku poplavu Rječine 1852. godine. Nakon poplave izgrađena je potpuno nova tvornica u kojoj su vodeni kotači zamijenjeni

Tvornica papira u punom pogonu (razglednica)

turbinama, a drvena brana betonskom, a instaliran je i dvostruko snažniji parni stroj. Tada je u pogonima radilo čak 600 radnika. Tijekom 1872. izgrađeni su nova brana i novi tunel za dovod vode, a otvorena su i predstavništva u Beču i Budimpešti. Osim po tehnološkom razvoju, tvornica je bila napredna i u provođenju socijalne politike jer je već 1877. osnovala prvi mirovinski fond za radnike. Ipak, najpoznatija je bila po proizvodnji najkvalitetnijega cigaretnog papira koji se počeo proizvoditi 1890. godine.

Krajem 19. st. poslovanje tvornice počelo je stagnirati i tada su krpe, koje se više nisu mogle jeftino dobavljati, zamijenjene celulozom, a do 1911. tvornicu su zadesila čak četiri požara i jedna poplava. Do 1906. jedini je vlasnik bila obitelj Meynier, a otad se sve više u poslovanje uključivala *Prva ugarska industrija papira d.d. (Ungarische Papier A.G.)* koja je utjecala na odluku da se proizvodnja usmjeri isključivo prema cigaretnome papiru te su uklonjeni svi ostali strojevi.

Nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije prestao je utjecaj ugarskog kapitala, a 1922. uprava je tvornice preseljena u Zagreb jer se tvornica bila udružila s

Detalj iz golemoga kompleksa tvornice

kompanijom *Jela – industrija papira*. To je partnerstvo ubrzo razvrgnuto i upravu je preuzela *Prva hrvatska štedionica*. Tvornicu *Smith i Meynier* na Sušaku vodio je poseban odbor koji je osobito uspješno vodio Milivoj Crnadak (1869. – 1947.), inače ravnatelj *Prve hrvatske štedionice*. Tvornica je tada imala četiri glavna dijela: odjel za krpe i sirovine, staru tvornicu u kojoj se ponovno proizvodio pisači i tiskovni papir, novu tvornicu za proizvodnju svilenog i cigaretnog papira te pogon *Marganovo* (naziv krajnjega sjevernog dijela) koji je proizvodio papir za pakiranje. Cijeli se kompleks sastavljen od 66 građevina prostirao na površini većoj od 72.000 m². Opseg proizvodnje je rastao, a papir se izvezio po cijelome svijetu. Veličinom su uvoza prednjačile SAD, Argentina, Španjolska, Rumunjska, Egipat i zemlje Dalekog istoka. U razdoblju do Drugog svjetskog rata 70 % opsega proizvodnje otpadalo je na cigaretni papir, a tvornica je opet radila punim kapacitetom i zapošljavala gotovo 500 radnika.

Uspješno je poslovala i nakon Drugoga svjetskog rata, a 1962. modernizirana je i opseg je proizvodnje znatno povećan. Osnovana je i jedina tvornica parafinskih šibica. Tvornica je uspješno poslovala sve do 1991. kada je bila na drugom mjestu

po proizvodnji papira u Europi, izvozila 80 % opsega proizvodnje, držala 5 % ukupnog opsega proizvodnje u svijetu i kada je u njoj radilo čak 1150 radnika. Ratna su se zbivanja u Hrvatskoj znatno odrazila na proizvodnju i poslovanje tvornice. Zbog teških ratnih i poratnih godina izgubila je gotovo sva svoja tržišta, a sve je to rezultiralo stečajem koji je proglašen 2005. Glavnina je prostora negdaš-

nje tvornice potpuno zapuštena, dio pretvoren u skladišta, a pogon *Marganovo* preuzeo je Grad i u njemu se povremeno održavaju rock-koncerti i druga glazbena zbivanja.

Zaštićeni dijelovi kompleksa

Od vrednijih se zgrada u kompleksu ističu dvije nekad odvojene pogonske zgrade koje sada djeluju kao spojeni prostor. Izgrađene su između 1821. i 1827., a krovšte im je rekonstruirano u dvadesetim godinama 20. st. Izvorna im je namjena bila sortiranje i skladištenje krpa, a osobito su vrijedne prizemne barokne prostorije za manufakturnu proizvodnju. Radi bolje nosivosti skladišni je prizemni prostor izveden s lukovima. Zgrade su u lošem stanju, ali su svrstane u graditeljsku baštinu, najstariji dijelovi čak u prvu kategoriju. Ističu se i pogonske prostorije i skladišta izgrađena također između 1821. i 1827. koja su služila kao bojadisaonice, dvorane za cijepanje krpa, skladišta i dr., a navodno je uz Rječinu bio smješten i Fourdrinierov stroj za proizvodnju velikih rola papira. Iako su ti prostori napušteni i u lošem stanju, svrstani su u industrijsku graditeljsku baštinu. Ističe se i upravna zgrada koja je izgrađena 1827. i očuvana je, iako joj je izvorni

Dio najstarijih pogonskih zgrada

Zgrada Energane s dimnjakom

izgled narušen pri gradnji Energane. Riječ je o armiranobetonskoj jednokatnici sa zidnim nadopunama od opeke. Sačuvana je kamena dekoracija na ulazu i natprozorcima, a njezina je posebnost krovna lanterna iznad trokutastog zabata. U zgradi je danas zubotehnički laboratorij. Zgrada električne centrale (Energana) podignuta je 1931. kao jednokatna građevina jednostavnoga pravokutnog tlocrta s dimnjakom visokim 85 m, a dodatno je proširivana 1934. i 1936. godine. U svoje doba bila najsuvremenija električna centrala s parnim turbinama, a u tvornici su radile još dvije manje centrale, jedna hidroelektrana i jedna termoelektrana čiji se višak proizvedene električne energije prosljeđivao *Elektri* na Sušaku za potrebe građanstva. Riječ je o armiranobetonskoj zgradi s ravnim krovom na čijim se zido-

vima ističu kvadratni mrežasto ostakljeni prozori. Zbog jednostavnosti i funkcionalnosti može se svrstati u arhitekturu moderne. Iako devastirana, predstavlja jedan od reprezentativnijih primjera riječke industrijske baštine.

Tvornica papira bila je inače prvi veliki riječki industrijski pothvat.

Preostala industrijska baština u Ružičevoj ulici

Od kompleksa tvornice papira Ružičevom ulicom (bivšom Tvorničkom) dolazi se do negdašnje Kožare *Bakarčić-Simonić* koja je bila na današnjem broju 29. Njezini su osnivači bili Anton Bakarčić (1844. – 1890.) i Ljudevit Ružić, koji je ubrzo istupio, a zamijenio ga je Anton Simonić (1835. – 1926.). U početku je to bila skro-

mna manufaktura, ali nakon 1890. u nju je puno uloženo, pa je osuvremenjena i proširena, a povećan je i opseg proizvodnje i broj zaposlenih. Pedesetak je radnika godišnje moglo proizvesti od 15 do 20 vagona glavnog proizvoda – potplata. Taj je proizvod imao tržište u Gorskom kotaru, Lici, sjevernoj Dalmaciji, Istri i Sloveniji.

Uoči Prvoga svjetskog rata bio je promijenjen sastav tvorničke uprave jer se Anton Simonić povukao zbog starosti pa je nakon što mu je umro brat tvrtkom upravljao Pavao Bakarčić (1864 – 1926.), inače kapetan duge plovidbe i poznati gospodarstvenik. Za Prvoga svjetskog rata Kožara je proizvodila isključivo za vojne potrebe. U doba talijanske okupacije posao je bio obustavljen, a nakon razgraničenja Italije i Kraljevine SHS 1924. tvornica je izgubila poslove u zemljama pod Kraljevinom Italijom. Potom je nastupila gospodarska kriza, a umro je i posljednji vlasnik, pa je likvidirana.

Danas je građevina Kožare *Bakarčić-Simonić i Ljuštionice riže* djelomično konzervirana te prenamijenjena i prilagođena za poslovanje trgovačkog centra *Plodine*

U njezinim je prostorima od 1929. djelovala *Ljuštionica riže* d.d., čiji je vlasnik bio Eduard Polak. U zahtjevu za useljenje u prostorije likvidirane Kožare navedeno je kako su nužne neke građevinske intervencije te da će radove nadzirati Boren Emili, dipl. ing. građ., suvlasnik cijenjenoga sušačkoga građevinskog poduzeća *Ing. Leo Babić i Boren Emili*. U Almanahu grada Sušaka iz 1938. stoji da je *Ljuštionica riže* proizvodila sve vrste riže i da je imala kapacitet od 2400 vagona na godinu, a sirovinu je nabavljala u inozemstvu, najčešće Italiji, Egiptu, Indiji i Americi. Danas je od nekadašnje Kožare i *Ljuštionice riže* ostala sačuvana dvokatna građevina izrazitih historicističkih značajki iz 1877., građena prema projektu Vladimira Vidalina. Izgradnju te građevine nadzirao je arhitekt Mate Glavan, čiji su projekti već spominjani u prikazu riječke indu-

Zgrada Kožare Bakarčić-Simonić u kojoj je sada trgovački centar Plodine

Zgrada u Ružičevoj ulici u kojoj je nekad bila Tvornica sapuna Heindlhofer

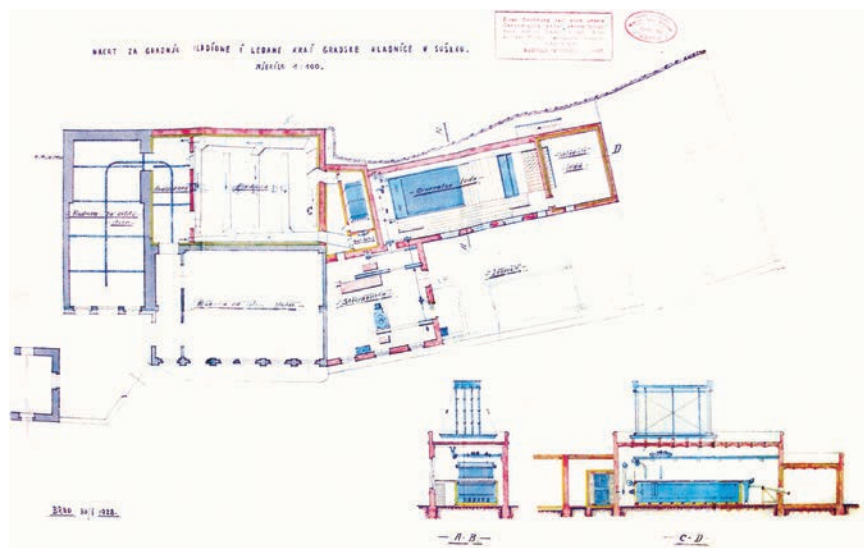
strijske baštine. Njezina je osnovna stil-ska karakteristika jednoličan niz prozorskih okana s natprozornicima od opeke i istaknutim zaglavnim kamenom, a prizemlje je od prvog kata odvojeno horizontalnim razdjelnim vijencem. Zgrada je djelomično konzervirana i prenamijenjena. Izvana je potpuno očuvana, a unutrašnjost je većim dijelom promijenjena i prilagođena za poslovanje trgovačkog centra Plodine.

Kompleks sastavljen od dvije zgrade nasuprot Kožari, u današnjoj Ružičevoj 12, navodno je bio namijenjen za pivovaru. U zgradi je s pročeljem okrenutim prema cesti bila upravna zgrada, a u zgradi s pročeljem okrenutim prema stijenama pogon i točionica. Zgrade su očuvane i u

njima su danas prostorije Udruge osoba s cerebralnom i dječjom paralizom Rijeke.

Josip Heindlhofer osnovao je tvornicu sapuna u Sušaku 1884. godine. Andrija Rački u Povijesti grada Sušaka navodi da je Tvornica sapuna *Heindlhofer* uz Lujzinsku cestu djelovala od 1885. do 1890. te da je započela s radom istodobno ili nekoliko godina prije Tvornice sapuna *Levi & Bianchi* na drugoj strani Rječine. Prema arhivskoj građi, vjerojatno je da je dio te građevine, točnije prizemlje, ostalo sačuvano u Ružičevoj ulici broj 12/2.

Dvadesete su godine 20. st. bitno promijenile političku situaciju između Rijeke i Sušaka te ih učinile sastavnim dijelovima dviju država. Zbog toga su se u Sušaku pojavile inicijative za izgradnju gradske mesnice i ledane jer je bilo neizvjesno korištenje riječke ledane *Gorup* na desnoj obali Rječine. Godine 1925. nekoliko se puta u *Primorskom vjesniku* ukazivalo na potrebu gradnje tvornice leda u sklopu postojeće mesnice u Ružičevoj 20, nedaleko nekadašnje kožare. Poziv na javnu licitaciju za gradnju izdalo je Gradsko poglavarstvo krajem 1928., a 1929. otvorena je *Gradska ledana* za proizvodnju leda, ponajprije za konzerviranje mesa. Do danas je sačuvana glavna zgrada koja je vjerojatno građena prema nacrtima Franje Šikića. Ima jednostavan pravokutni tlocrt, a secesijsko je pročelje raščlanjeno visokim i uskim mrežasto ostakljenim

Izvorni tlocrti i presjeci iz projekta za gradnju Gradske ledane

Hotel *Sušak* na jednoj staroj fotografiji

prozorima na grubo ožbukanom zidu. U neposrednoj je blizini zapušteni dimnjak, slabo uočljiv i prekriven bršljanom. U stražnjem se dijelu podno stijene nalazio ostatak kompleksa s nizom manjih građevina.

Ledana svjedoči o vremenu kada još nije bilo hladnjaka, pa se led proizvodio u tvornicama ili donosio iz planinskih krajeva. Tvornica je poslovala sve do šezdesetih godina 20. st. Opseg proizvodnje povećavao se do početka Drugoga svjetskog rata, a potom je počeo znatno opadati. Kompleks ledane i mesnog kombinata danas je gotovo neprepoznatljiv.

U Ružičevoj ulici, na današnjem se broju 15 nalazio i mali obiteljski mlin Srečka Turine. Mlin je utemeljen 1889. i navodno je bio prvi sušački mlin na valjke. Do danas su sačuvani samo dijelovi te historicističke građevine koji su gotovo neprepoznatljivi jer su stopljeni s okolnim nadograđenim zgradama.

U blizini početka Ružičeve ulice, na broju 5, početkom je 1900. svečano otvoren hotel *Sušak* s velikom dvoranom, a vlasnik je bio Sušačanin Petar Marač. Prvi projektant nije poznat, a sadašnji historicističko-neorenesansni izgled duguje preinakama koje su 1927. zajednički napravili Franjo Matijasić i Boren Emili. Zgrada je mijenjala funkciju i vlasnike, pa je između dva svjetska rata služila kao direkcija *Jadranske plovidbe d.d.*, a danas su u njoj prostorije HAZU.

Željeznički i cestovni most preko Rječine u Rijeci

Jedna od rijetkih fotografija na kojoj je zabilježena tvornica Gjura Ružiča (dolje lijevo)

Od mosta u Žaklju put vodi do kraja odnosno početka Ružičeve ulice, negdašnje Tvorničke, koja počinje ispod istočnog raspona Željezničkog mosta iznad Rječine. Zeleni željezni vijadukt, na koji se nadovezuje i dugački vijadukt, izgrađen je 1873., a srušen 1920. za takozvanog Kravog Božića (poznatog i kao Pet riječkih dana) kada je iz Rijeke protjeran Gabriele D'Annunzio. Most je u cijelosti obnovljen 1929. godine.

Ulica uz Rječinu sa sušačke strane nosi naziv prema Gjuri Ružiču, jednom od najbogatijih i ljudi svog vremena koji je počeo kao siromašni kožarski obrtnik

Ulica nosi naziv prema Gjuri Ružiču starijem (1834. – 1922.), jednom od najbogatijih i najutjecajnijih ljudi svog vremena. Bio je siromašni kožarski obrtnik koji je potjecao iz zemljoradničke obitelji, pa je već kao dječak radio za nadnicu paleći ugljen u šumama Gorskog kotara ili radeći na gradnji željeznice. Kožarski je zanat izučio u Njemačkoj i po povratku u rodni Hreljin otvorio je mali obrt. Ubrzo ga je preselio u Rijeku, gdje je na Rječini, ali s druge strane, s veletrgovcem Francescom Seemanom 1879. otvorio kožarsku tvrtku koja se bavila preradom volovskih, kravljih, telećih i ovčjih koža.

Nakon Seemanove smrti pokrenuo je samostalan obrt, pa mu se imetak počeo uvećavati. Jedan je od najvažnijih poslova za njegovu kožaru bila isporuka opanaka radnicima koji su kopali Sueški kanal. Novu je tvornicu kože na paru otvorio 1884. I bila je to prva takva tvornica u Rijeci te druga u Hrvatskoj. Tako se Gjuro Ružić pretvorio u veleposjednika, tvorničara i kućevlasnika, ali i kulturnog djelatnika i političara. Kapital je ulagao u gradnju brojnih stambenih zgrada, palača i hotela na Sušaku i u susjednoj Rijeci. Podigao je, između ostalog, prvo sušačko kupalište i hotel *Bristol* na riječkoj Brajdi, a bio je i jedan od glavnih dioničara parobrodarskih društava *Ungaro-Croatica* i *Orijenta*. Usporedo s rastom gospodarske moći Ružić je zauzimao sve istaknutije mjesto među riječkim i susačkim Hrvatima, a redovito je pomagao razne domoljubne inicijative.

Gjuro Ružić imao je 11 sinova i kćeri, a jedan je od njegovih sinova odvjetnik dr. Viktor Ružić (1893. – 1976.) bio hrvatski ban prije Drugoga svjetskog rata te supruga Nade Brlić Ružić (1891. – 1964.), kćeri slavne spisateljice Ivane Brlić-Mažuranić. Juraj Gjuro Ružić mlađi (1891. – 1976.) bio je gradonačelnik Sušaka.

Industrijska baština na Školjiću i u Vodovodnoj ulici

Prije izgradnje željezničke pruge područje Školjića u Rijeci obuhvaćalo je sadašnju Vodovodnu i Ružićevu ulicu, a sada je to istoimeni mjesni odbor čije je područje zapadno od Rječine i obuhvaća sve zgrade u Vodovodnoj, a prema jugu granica je ulica Fiumara te prostor iza Korza, do ulice Žrtava fašizma. Inače, to je jedan od najstarijih toponima u gradu. Naime u davnim se vremenima Rječina ulijevala u more na prostoru današnjeg Školjića i Tvornice papira i tako tvorila zaljev podno Trsata. Nadomak je ušća stvarala rukavce i "otočiće" ili nakupine naplavina, a najveći se od njih i u izvorima počeo nazivati Scoglietto ili Školjić. Tako se nazivalo područje današnjeg parkirališta i *Autotroleja*, i to se zadržalo od srednjeg vijeka. Na Školjiću se nalazila i prva plinara iz 1852. koja je bila smještena južno od že-

Kupalište *Bagno Illona* na Školjiću

ljezničkog nasipa i od koje danas nema ni traga. U blizini je bio mlin s tvornicom tjestenine, a poslije i prvi paromlin, također bez sačuvanih tragova. Na tom je prostoru dugo djelovalo javno kupalište *Bagno Illona*, koje je navodno imalo 12 bazena morske i 6 bazena slatke, ali nije poznato kada je uklonjeno.

Rijeka je 1895. dobila električnu struju, a već 1899. počeo je voziti prvi tramvaj i tramvajska je linija vodila od mosta na Rječini do brodograđilišta *Danubius*. O važnosti te rute svjedoči i potreba za

njezinom obnovom te uvođenje dvokolosiječnih tramvaja tijekom dvadesetih godina 20. st. Da bi se novi tramvaji mogli odgovarajuće skladištiti, na Školjiću je 1928. izgrađena remiza. To je jednokatnica pravokutna tlocrta s visokim pročeljnim mrežastim ostakljenim prozorima koji su smješteni ispod polukružnog krova. U središnjem su dijelu tri pravokutna prozorska otvora, a u zgradu se ulazi kroz dva ulaza. Funkcionalnost je ostvarena hangarskim tipom gradnje, a uz armiranobetonsku konstrukciju osnovni su gra-

Hangari negdašnje tramvajske remize i sadašnje automehaničarske radionice *Autotroleja*

Zgrade iza remiza u kojima su bili raznovrsni industrijski sadržaji

đevni materijali cigla i kamen. U remizu je moglo stati deset tramvajskih vozila, a služila je za njihovo skladištenje i popravak. Danas se u toj zgradi nalazi automehaničarska radionica *Autotroleja* za popravak autobusa. Izvana nema znatnijih preinaka, no unutrašnjost je potpuno uništena i prilagođena novoj funkciji.

Na početku Vodovodne ulice djelovala je tvornica poznata pod nazivom Ljevaonica i kovnica *Matteo Skull*, koja je s radom počela u osamdesetim godinama 19. st. Bila je smještena u jednokatnom skladištu prema projektu Santa Pillepicha. Tada su radnički stanovi bili integralni dio tvornice koja se u dva navrata širila i mijenjala, a 1925. proširena je na račun propale Kožare *Ružić*. Tada je jednokatna pogonska građevina Kožare preuređena u radničke stanove, a 1941. postala je upravna zgrada tvornice *Matteo Skull*, a projektant te jednostavne građevine koja se može svrstati u talijansku modernu bio Riječanin Nereo Bacci (Baccich). Radio je i na drugim tvorničkim proširenjima, a najzanimljiviji su zahvati obavljeni na drugoj strani ulice gdje je izgrađena futuristička uglovnica, poslije poznata kao dopolavoro (radnički dom).

Ljevaonica je poslovala do kraja Drugoga svjetskog rata, a potom je u njezine prostore ušao *Rade Končar*. Kompleks je naj-

Zgrade u Vodovodnoj ulici u kojima su pogoni tvornica *Matteo Skull* i *Rade Končar*

većim dijelom napušten i nerijetko služi kao odlagalište otpada. Godine 1999. upravna zgrada tvornice i radnički dom prenamijenjeni su u restauratorski odjel Državnog arhiva u Rijeci, a ostatak je kompleksa zaštićen kao spomenik prve i druge kategorije, ali je u iznimno lošem stanju jer je uništen krov pa nastavlja propadati. Očuvano je reprezentativno istočno pročelje okrenuto prema Vodovodnoj ulici. Kožara *Ružić* koja je u sasta-

vu tog kompleksa bila je smještena na početku Vodovodne u zgradama s obje strane ulice, a na projektu gradnje zgrada tvorničkog pogona i radničkih stanova te adaptaciji Seemanove kuće bio je angažiran poznati riječki arhitekt Giacomo Mattich.

Na početku Vodovodne ulice bila je Ljevaonica i kovnica *Matteo Skull* koja se proširila na prostor propale Kožare, a na tom su mjestu poslije bili i pogoni *Rade Končara*

Nešto sjevernije, u današnjoj Vodovodnoj 13, bila je zgrada Tvornice tjestenine *Carlesio Vezzil & Co* koja je osnovana 1888. kada su i izrađeni nacrti poprečnog pre-

sjeka s ucrtanim strojevima na parni pogon. U prvim se godinama koristila samo jedna zgrada, ali su s vremenom izgrađene i druge građevine i aneksi. Od tog je početnog kompleksa sačuvana samo historicistička zgrada izgrađena 1904. prema nacrtima Giovannija Cureta u ulici ispred tvornice i koja je vrlo brzo pretvorena u pogon. Dobro je poslovanje dovelo do novih radova pa su već 1911. vlasnici tvrtke naručili adaptaciju i reorganizaciju

Obnovljena zgrada Ljevaonice metala *Cussar I*

tvorničkog prostora. Idejna su rješenja povjerena uglednome riječkom arhitektu Emiliju Ambrosiniju koji je Curetovu zgradu prenamijenio za stanovanje, a za pogon izgradio je novu dvorišnu reprezentativna historicističku zgradu ispod klisure koja je do danas sačuvana gotovo nepromijenjena.

Na nju se nadovezuju dvije zgrade Ljevaonice metala *Cussar*. Starija je jednostavna dvokatnica imala stambenu i poslovnu namjenu, a nalazi se u Vodovodnoj 17 (*Cussar I*). Izgrađena je 1886. prema projektu uglednoga tršćanskog arhitekta Giacoma Zammattija. Pročelje je raščlanjeno nizom jednostavnih prozorskih otvora s polukružnim i ravnim historicističkim natprozornicima i balkonom na konzolama u sredini prizemlja. Od pročelje se dekoracije izvajaju vodoravni vijenac, a ističu se i rustikalne lezene. Zgrada je obnovljena i danas služi u stambene svrhe. Druga je trokatna zgrada za poslovne i stambene svrhe u Vodovodnoj 15 (*Cussar II*) izgrađena 1908., a projektant je Giacomo Mattich. Razigrano je pročelje osobito zanimljivo, a vertikalno je raščlanjeno i ispresijecano rustikalnom lezenom, dok se horizontalno kordonski profilirani vijenci nadovezuju na motive građevine *Cussar I*. Pogoni su tvornice bili u stražnjem dvorištu zgrada, a i danas im je namjena poslovna i stambena. Sve su građevine zaštićene kao spomenička vrijednost druge kategorije i primjeri riječkog historicizma.

Upravna i ulazna zgrada u kompleks Klaonice

Gradska je klaonica bila građevina od iznimne važnosti što se može zaključiti po pozornosti koja joj se posvećivala tijekom gradnje, a vodila se briga i o estetskom dojmu

Gradska je klaonica bila komunalna građevina od iznimne važnosti, a to se zaključuje po pozornosti koja joj se posvećivala tijekom gradnje. Poznato je da je 1895. gradska financijska komisija za gradnju gradske klaonice dogovorila kupnju kuće obitelji Superina i okolnog

terena. Sve je radove izveo Tehnički ured grada Rijeke, idejno je rješenje izrađeno 1901., a potom je 1904. arhitekt Carlo Pergoli doradio postojeće nacрте. Klesarske je radove izveo Giovanni Dorig, Natalie Mohovich izveo je radove u kovanom željezu, a arhitekt je Giovanni Rubinich bio zadužen za zidarske radove. On je tijekom gradnje ponudio novo rješenje u konstrukciji krovova, poda i stupova uporabom armiranobetonskih konstrukcija *Monier*. Estetski je najdojmljivija ulazna zgrada u kompleks - longitudinalna jednokatnica s rizalitim povišenim, središnjim portalnim dijelom s atikom sa

satom. Bočni su krakovi simetrično otvoreni prozorskim otvorima s polukružnim završecima. Iznad se proteže vijenac s medaljonima s motivom željezne petlje koja će postati dekorativni element cijelog kompleksa. Uporabom različitih materijala – opeke, kamena i kovanog željeza – dobiveno je jedinstveno secesijsko pročelje s malo dekorativnih elemenata. Uz glavnu su pogonsku zgradu izgrađeni i ostali popratni sadržaji. I za njihovu je gradnju bio zadužen Tehnički ured. Do 1908. izgrađene su sve pogonske i prerađivačke hale, štale i hladnjača. U Klaonici je bio prvi biokemijski laboratorij na okana s natprozornicima od opeke i istaknu-

Pogoni negdašnje Tvornice sapuna *Levi & Bianchi*

Pogonska zgrada Spalionice smeća

tim bilo obvezno testiranje mesa i životinja na bakterijske zaraze. Za pokretanje se strojeva koristila toplinska energija iz obližnje Spalionice smeća. Danas se cijeli kompleks koristi u gospodarske svrhe za potrebe Mesne industrije *Vir 1898* d.d. Negdašnja je stambena kuća obitelji Superina 1908. adaptirana i prenamijenjena u dvokatnu upravnu zgradu Klaonice i vrhunski je primjer secesijskog graditeljstva, skladno uklopljenog u cijeli kompleks. Prizemnica ima slična secesijska obilježja kao glavna pogonska zgrada, a riječ je o polukružnim zabatima od opeke iznad prozora i jednostavnom vijencu s ukrašenim medaljonima. Kompleks je Klaonice zaštićen kao lijep i reprezentativan primjer industrijskog graditeljstva, a upravna je secesijska zgrada svrstana u spomeničku baštinu prve kategorije.

Tvornica sapuna *Levi & Bianchi* s radom je započela u drugoj polovini 19. st., a jedna je od građevina kompleksa očuvana i nalazi se u Vodovodnoj 39. Tvornica je djelovala nekoliko desetljeća pa i ne čudi što je građena u fazama, od osamdesetih godina 19. st. do 1938. kada su izvedene posljednje preinake. Riječ je o kompleksu pri kraju Vodovodne ulice, na platou podno stijena Kalvarijskog brjega. Najstarije je nacrt iz 1899. potpisao arhitekt Franjo Šikić. Tvornica je dograđena 1905. zgradom za parni kotao, a arhitekt je bio Giovanni Rubinich. Ipak u arhivskim izvorima nije istaknuta lokacija pa je pitanje je li projekt ikad proveden. Velik je zahvat na tvornici izveden u

dvadesetim godinama 20. st. kada je tvornica u vlasništvu Silvija Silvianija dobila prepoznatljiv naziv – *Fabbrica Fiumana di Saponi, Glicerina, Soda cristallizzata e prodotti Grassi*. Građevinski su radovi na novom krilu izvedeni prema projektu Luggija Luppisa.

Upravna je zgrada
Termoelektrane reprezentativan
primjer historicizma i potpuno
je konzervirana, a zadržana je
i prvotna namjena jer služi kao
uredska zgrada HEP-a

Tvornički se kompleks *Levi & Bianchi* sastojao od niza industrijskih i stambenih zgrada. Sačuvano je vrlo malo negdašnjih postrojenja. U prepoznatljivom ali derutnom dijelu danas djeluje Ljevaonica metala *Ardens* d.o.o. Riječ je zaštićenoj longitudinalnoj historicističkoj jednokatnici koja je u vrlo lošem stanju. Pretpostavlja se da su to izvorno bile dvije građevine koje su naknadno spojene, a na to upućuje oblikovanje glavnog pročelja. Stariji je dio raščlanjen velikim prozorskim otvorima s polukružnim zabatom od opeka i istaknutim zaglavnicima kamenom, a između prozora su pilastri od opeka. Vjerojatno je to najstariji dio kompleksa, a drugi je dio pročelja 1925. projektirao inženjer Luigi Luppis. Sasvim je sigurno da je taj dio zgrade bio zamišljen kao nastavak postojećeg dijela tvornice. Neg-

dašnja je Tvornica sapuna u vrlo lošem stanju, ali su je konzervatori ipak zaštitili. Stambena zgrada za zaposlenike Tvornice sapuna *Levi & Bianchi* u Vodovodnoj 37 izgrađena je tek 1938. i nije zaštićena, a i danas ima stambenu namjenu.

Secesijski se pogonski kompleks termoelektrane nalazi na adresi Vodovodna 26. Prvo su se planirali graditi hidroelektrana i termoelektrana uzvodno uz Rječinu na Grohovu, a projekt je 1903. priredio inženjer Pal Holfeld. Bila je predviđena i regulacija rijeke da se omogućí dovoljan dotok vode za pokretanje turbina. Potom je 1906. nacrt radio Giuseppe Giordano i od takve se kombinirane elektrane odustalo pa se pristupilo izgradnji termoelektrane na Zviru. Koristio se postojeći projekt, a u doradi su sudjelovali Rupčić i Szúko i termoelektrana je proradila 1908. godine. Pogon je smješten u dvije spojene zgrade na koje je priljubljen dimnjak. Pročelje ima neoromaničke elemente sa secesijskim elementima u oblikovanju stakla na prozorskim otvorima. Pročelje je raščlanjeno nizom velikih polukružnih otvora međusobno odvojenih lezenama koji dopuštaju prolazak dnevnog svjetla u prostore pogona. Kompleks je stilski usklađen s obližnjom Spalionicom smeća iz 1905. godine. Prostor je elektrane bio podijeljen u tri dijela, a u južnom je bila strojnica, u središnjem kotlovnica, a u sjevernom skladište i radionica. Pogonski je kompleks termoelektrane svrstan u kulturna dobra i napravljeni su

Pogled s trsatske strane na industrijske sadržaje uzvodnog toka Rječine u Rijeci

prvi koraci da se zgrade barem djelomično zaštite od daljnjeg propadanja. Upravna je dvokatna zgrada Termoelektrane izgrađena 1909. prema projektu Giovanni Rubinicha. U prizemlju su bili tehnički uredi, na prvom katu računovodstvo, a na drugom stanovi za glavne inženjere. Poslovno-stambena funkcija je međusobno razdvojena profiliranim vijencem. Pročelje je historicistički dekorirano, a osnovni su motiv plitki polukružni natprozornici. Prozorski otvori prizemlja i prvoga kata dodatno su istaknuti plitkim lezenama oko prozora i nadovezuju se na reljefnu balustradu između prizemlja i prvog kata. Osnovni su materijali kamen i opeka. Riječ je o reprezentativnom primjeru historicizma. Zgrada je potpuno konzervirana, a zadržana je i prvotna namjena jer služi kao uredska zgrada HEP-a. Spalionica je smeća izgrađena i stavljena u pogon 1905. godine. Projektirala ju je bečka specijalizirana tvrtka *Alphons Custodis*, a nacrt je djelomično

izmijenio arhitekt Giovanni Randich. To je građevina s dvije pravokutne prostorije, sjeverne veće i južne manje i niže

u kojoj je glavni ulaz s nadstrešnicom. Građena je od opeke s velikim lučnim i mrežasto ostakljenim prozorima. Osim

Upravna zgrada Termoelektrane

Stara zgrada vodocrpilišta *Zvir*

natprozornika dekoracija je zidova vrlo skromna, a plitkim su lezanama istaknuti kutovi zgrade. Ulazni je prostor uokviren polukružnim lučnim završetkom s mrežastim ostakljenjem.

Zgrada je blizu izvora i crpne stanice *Zvir* izgrađena 1894., a sastoji se od nekoliko prostorija raspoređenih u tlocrtnom L-obliku. Zidovi su obloženi raznobojnom opekama svjetlijih tonova, a prozorski otvori dodatno istaknuti natprozornicima od lepezasto postavljene opeke. Najzanimljiviji su detalj secesijske florealne konzole od kovanog željeza ispod krovništa. Može se pretpostaviti da je ta zgrada utjecala na gradnju kompleksa Termoelektrane koji je građen tek 1906. godine.

Spalionica je smeća energijom opskrbljivala termoelektranu i obližnju klanonicu te crpnu stanicu *Zvir*. Izvor *Zvir* je i prije služio za vodoopskrbu Rijeke i Sušaka, ali je Sušak prvo koristio vrelo nedaleko Tvornice papira u ondašnjoj Tvorničkoj ulici. Voda se za nisku opskrbnu zonu (Sušak s Brajdicom i Pećinama) precrcpljavala u vodospremnik na Lujzinskoj cesti, a za visoku opskrbnu zonu (Trsat i Bulevar) u vodospremnik

Trsat. Nakon što je u Sušaku izbila epidemija tifusa uzrokovana onečišćenjem izvorišta, Sušaćani su bili primorani otkupljivati vodu iz izvora *Zvir* i koristiti riječki vodovod izgrađen u devedesetim godinama 19. st., a 1914. izgrađen je novi cjevovod. Rijeka je 1945. dobila jedinstven vodoopskrbni sustav, a danas se iz istog crpilišta opskrbljuje cijeli obalni pojas i otok Krk. Crpna je stanica konzervirana, a sačuvane su i stare pumpe. Novim je i suvremenim i ostakljenim aneksom u cijelosti natkriveno izvorište i crpilište.

Vodovodna ulica obiluje napuštenim industrijskim zgradama i tek je manji dio prenamijenjen ili adaptiran, a drugi još čeka svoju buduću namjenu.

IZVORI

- [1] Bičanić, R.: Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860., JAZU, Zagreb, 1951.
- [2] Palinić, N.: Vodotok Rječine tijekom povijesti, II. međunarodna konferencija o industrijskoj baštini, Pro Torpedo, Rijeka, 2005.

- [3] Rački, A.: Povijest grada Sušaka, Tisak Primorskog štamparskog zavoda d.d., Sušak, 1929.

- [4] Sabljčić-Butorac, N.; Trkulja, M.: Rječina i njezini mostovi, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 1994.

- [5] Grgurić, M.: Tvornica papira Rijeka, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2007.

- [6] Klen, D.: Tvornica papira Rijeka, Tvornica papira, Rijeka, 1971.

- [7] Lukežić, I.: Hartera, Sušačka revija, godina IX., br. 34/35, Klub Sušačana, Rijeka, 2001.

- [8] Golob, I.: Stara industrijska zona, Sušačka revija 77., godina XX, Klub Sušačana, Rijeka, 2012.

- [9] Rotim-Malvić, J.: Industrija, u: Arhitektura secesije u Rijeci, MMSU, Rijeka, 2007.

- [10] Magaš, O.: Urbanizacija prostorne cjeline Školjić – Banska vrata, Vjesnik Povijesnog arhiva Rijeke, sv. XXXVII, 1995.

- [11] Magaš, O.: Vodovodna ulica u kontinuitetu razvoja od zelenog kanjona do industrijske zone i novih mogućnosti, Zbornik GFR IX, Rijeka, 1992.

- [12] Palinić, N.: 125 godina električne energije u Rijeci, HEP i DARI, Rijeka, 2006.